

УДК: 374.013.83

І. М. ЛИТОВЧЕНКО, старший викладач
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут», МОН України
проспект Перемоги 37, м. Київ-56, 03056, Україна
irinalyt@mail.ru

ІСТОРІЯ ЗАРОДЖЕННЯ ТЕРМІНА «АНДРАГОГІКА» ЯК СИМВОЛУ НОВОЇ ГАЛУЗІ ОСВІТИ ДОРΟΣЛИХ

***Анотація.** Проаналізовано історію зародження терміна «андрагогіка» як символу нової галузі освіти дорослих. Встановлено, що вперше термін «andragogik» було вжито в Німеччині на початку XIX ст. Пізніше його вживали окремі науковці в інших європейських країнах, проте широкого вжитку цей термін набув завдяки зусиллям американського вченого М. Ноулза, якому вдалося зробити його символом об'єднання всієї галузі освіти дорослих. З'ясовано, що на особливу увагу заслуговує вивчення особливостей формування андрагогічних ідей у Німеччині на початку XX ст.*

Ключові слова: андрагогіка, М. Ноулз, андрагог, робітничий рух Німеччини, освіта дорослих.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Соціально-економічні зміни, що відбуваються на сучасному етапі в Україні, обумовлюють посилення ролі освіти дорослих як провідного фактору соціального та економічного прогресу. Виникає необхідність перегляду усталених підходів до навчання дорослих, а отже, постає потреба у вивченні передового зарубіжного досвіду, зокрема, наукових здобутків Західних країн, де зародилася андрагогічна концепція і виник термін «андрагогіка».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченню проблем андрагогіки присвячені праці таких вітчизняних та російських науковців, як С. Архипова, С. Вершловский, М. Громкова, С. Змейов, Ю. Калиновський, О. Кукуєв, Л. Лук'янова, Н. Ничкало, О. Огієнко, С. Сисоєва, Л. Сігаєва та ін. Проте дослідженню історії зародження терміна «андрагогіка» не приділялося достатньої уваги. Це зумовило вибір теми нашої наукової статті.

Формулювання мети статті. Мета статті – проаналізувати історію зародження терміна «андрагогіка» як символу нової і надзвичайно важливої для суспільства галузі – освіти дорослих.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перші спроби об'єднати в єдину інтегровану систему окремі концепції, ідеї та результати досліджень, що стосувалися навчання дорослих, було здійснено в середині минулого століття у працях Гаррі Оуверстріта (Harry Overstreet) «Зрілий розум» («The mature mind») (1949), Малколма Ноулза (Malcolm Knowles) «Неформальна освіта дорослих» («Informal adult education») (1951), Едмунда Брунера (Edmund Brunner) «Огляд досліджень в освіті дорослих» («An Overview of adult education research») (1959), Джеймса Кідда (James Kidd) «Як навчаються дорослі» («How adults learn») (1963), Гаррі Міллера (Harry Miller) «Викладання та навчання в освіті дорослих» («Teaching and learning in adult education») (1964). Проте, за словами провідного американського вченого М. Ноулза,

ці праці скоріше були описом деяких концепцій та принципів, ніж комплексною, послідовною та цілісною теорією. Існувала потреба в інтегративному понятті, яке виділило б освіту дорослих в окрему галузь [2, с. 51].

Таким поняттям стала «андрагогіка», що виникла в Європі як об'єднуюча теорія навчання дорослих. Історію появи та розвитку терміна «андрагогіка» знаходимо в М. Ноулза. Він ознайомлює нас із працею данського педагога Гер ван Енкеворта (Ger van Enkevort) «Андрогологія: нова наука» («Andragology: a new science»), що є одним із найбільш повних і ґрунтовних досліджень походження та вживання цього терміна [2, с. 51–53].

Термін «andragogik» уперше було вжито німецьким шкільним учителем граматики Олександром Каппом (Alexander Capp) у 1833 р. в описі освітньої теорії грецького філософа Платона, хоча сам Платон ніколи цього терміна не вживав. У книзі під назвою «Освітні ідеї Платона» («Platon's Erziehungslehre») О. Капп описує необхідність навчання протягом усього життя. Книга починається з розмірковування про навчання дітей. Проте далі автор зосереджує увагу на андрагогії, або навчанні в дорослому віці. О. Капп стверджує, що освіта, самоаналіз та виховання характеру є найпершими цінностями в людському житті. Зокрема, він розглядає значення професійної освіти для медиків, військових, учителів, ораторів, керівників та звертається до ролі чоловіка як батька сімейства. У книзі також ідеться про формування особистості, виховання характеру, а також про розвиток умінь і здібностей людини. Автор також стверджує, що навчатися можна не лише вчителів, а й шляхом самоаналізу та на особистому життєвому досвіді, і таке навчання є важливішим для дорослих, ніж навчання в учителя. Проте О. Капп не пояснює значення терміна «андрагогіка» й не пише про те, чи придумав його сам, чи в когось запозичив [1, с. 54; 9, с. 199].

Через декілька років відомий німецький філософ Йоган Фрідріх Гербарт (Johan Friedrich Herbart) підтвердив факт існування зазначеного терміна, категорично виступивши проти його вживання. Г. ван Енкеворт зауважує, що «великий філософ мав більше впливу, ніж простий учитель, і тому це слово було забуте і зникло з ужитку майже на сто років» [2, с. 52].

Наступний випадок вживання цього терміна Г. ван Енкеворт виявляє аж у 1921 р. На цей раз його вживає німецький соціолог Юджин Розеншток (Eugen Rosenstock), який викладав в Академії праці у Франкфурті. У своїй доповіді для Академії 1921 року він висловив думку про те, що освіта дорослих потребує особливих викладачів, особливих методів та особливої філософії. «Недостатньо лише втілювати уявлення освітньої теорії [або педагогіки] в практику навчання дорослих ...; викладачі мусять бути професіоналами, які можуть співпрацювати з учнями; лише такий викладач може бути не «педагогом», а «андрагогом» [2, с. 52].

Ю. Розеншток стверджував, що андрагогіка – це єдиний метод, за допомогою якого можливе відродження Німеччини, де після закінчення Першої світової війни духовний занепад та деморалізація суспільства, втрата людьми впевненості в собі та надії на майбутнє лише загострювалися через застосування неправильних методів викладання в процесі навчання дорослих. Виникла потреба у викладанні нового типу, якому Ю. Розеншток дає назву «андрагогіка». Андрагогіка повинна була пробудити дух німців, допомогти їм зрозуміти вимоги часу, мотивувати їх до дій, спрямованих на покращення життя. Ю. Розеншток також наголошує на тому, що андрагогіка

(освіта дорослих) повинна враховувати досвід програної війни, аналізувати події минулого, щоб не повторювати тих самих помилок у майбутньому [6]. До 1962 року Ю. Розеншток вважав, що він сам придумав термін «андрагогіка», але потім Франц Поггелер (Franz Poggeler) розповів йому про О. Каппа та Й. Гербарта [9, с. 127].

Зауважимо, що в цей час в освітніх закладах робітничого руху Німеччини закладаються основи німецької андрагогічної концепції як спроби пошуку нового підходу до освіти та навчання дорослих, який відрізнявся від підходу до навчання дітей. Загальна ідея такого підходу полягала у використанні життєвого досвіду учнів, підготовці їх до виконання нових ролей у суспільному та особистому житті, допомозі у розв'язанні життєвих проблем.

Однак щодо самого терміна «андрагогіка», то, незважаючи на неодноразове його вживання Ю. Розенштоком, а слідом за ним і деякими його колегами, загального визнання, за словами Г. ван Енкеворта, він не мав [2, с. 52]. Безперечно, це пояснюється насамперед несформованістю галузі освіти дорослих на той час, нестачею теоретичних знань, браком спеціальної підготовки педагогів для дорослих.

Наступного разу данський учений Г. ван Енкеворт знаходить вживання цього терміна в праці швейцарського психіатра Генріха Гансельманна (Heinrich Hanselmann) «Андрагогіка: природа, можливості та обмеження освіти дорослих» (1951), присвяченій немедичному лікуванню та перекваліфікації дорослих. Лише шість років по тому, 1957 року, німецький учитель Франц Поггелер (Franz Poggeler) опублікував книгу під назвою «Вступ до андрагогіки: основні проблеми освіти дорослих» [2, с. 52].

Зазначимо, що Ю. Розеншток, Г. Гансельманн і Ф. Поггелер вкладали різний зміст у поняття «андрагогіка», хоча всі вони сходилися на тому, що освіта дорослих – це «більше, ніж додаток до педагогіки». Так, Ю. Розеншток вважав, що освіта дорослих – це пожиттєвий процес, який не обмежується загальноосвітньою підготовкою. Він ототожнював освіту дорослих із професійною освітою, спрямованою на оволодіння знаннями, навичками та вміннями. Г. Гансельманн також не відносив до освіти дорослих обов'язкову загальноосвітню підготовку. У його розумінні освіта дорослих була добровільною і полягала в «допомозі дорослим». Натомість для Ф. Поггелера вона означала можливість отримання нових знань та вмінь, включно із загальноосвітньою підготовкою, та будь-яке інше організоване навчання [9, с. 128–129].

Приблизно в цей час термін починають вживати в країнах, що не є німецькомовними. Так у 1956 році Міхайло Огризович (Mihailo Ogrizovic) опублікував дисертацію в Югославії про педологічну андрагогіку, а в 1959 році – монографію під назвою «Проблеми андрагогіки» («Problems of andragogy»). Невдовзі інші провідні югославські педагоги для дорослих, зокрема Боравой Самоловцев (Boravoj Samolovcev), Драгомир Філіпович (Drajomir Filipovic) та Душан Савіцевич (Dusan Savicevic), почали говорити й писати про андрагогіку. В університетах Загреба та Белграда в Югославії, а також Будапешта та Дебрецена в Угорщині було відкрито факультети андрагогіки, які пропонували докторські програми з освіти дорослих [2, с. 52].

У 1954 році в Нідерландах термін «андрагогіка» на своїх лекціях почав вживати професор Т. Т. тен Гаве (T. T. ten Have), а в 1959 році він опублікував основні принципи науки андрагогіки. З 1966 року в Амстердамському університеті на

факультеті суспільних наук запроваджено докторантуру з андрагогіки, а 1970 року відкрито кафедру педагогічних та андрагогічних наук. У кінці ХХ ст. термін «андрагогіка» все частіше вживається викладачами дорослих у Франції, Англії, Венесуелі, Канаді. Слово «андрагогіка» вперше з'явилося в «Додатку» до 3-го повного видання Нового міжнародного словника Вебстера 1981 року [2, с. 52–53].

Означений термін також з'являється у Великій Британії. Його 1964 року вживає Д. Сімсон у статті під назвою «Андрагогіка». Цим терміном

Д. Сімсон пропонує називати весь обсяг знань про освіту дорослих, основними складовими якого, на його думку, має бути вивчення принципів освіти дорослих, особливостей дорослого учня, психології навчання дорослих та андрагогічних методів викладання.

У Сполучених Штатах Америки термін «андрагогіка» 1926 року вперше вжив Е. Ліндеман під впливом своєї поїздки до Німеччини та ознайомлення з рухом за освіту робітників. Е. Ліндеман називає андрагогіку методом викладання дорослим, а праця, у якій науковець уперше вживає термін «андрагогіка», описує дискусію як метод навчання дорослих, що, на думку автора, відрізняється від методів навчання дітей. Проте слід зазначити, що цей термін не відразу ввійшов у вжиток в Америці, і навіть в основній праці «Значення освіти дорослих» Е. Ліндеман жодного разу не вживає його, хоч і здійснює детальний аналіз методу дискусії.

Таким чином, можемо простежити безпосередній вплив європейських і, зокрема, німецьких ідей у сфері розвитку андрагогічної думки на виникнення та розвиток андрагогічної концепції у Сполучених Штатах Америки. Проте, як слушно зауважив Д. Савіцевич, «не слід забувати про те, що наукові засади андрагогіки завдяки теоретичним та емпіричним дослідженням було обґрунтовано у США» [8, с. 111].

Уперше основні вихідні положення нової науки про навчання дорослих сформулював М. Ноулз в основоположній праці «Сучасна практика освіти дорослих: андрагогіка проти педагогіки» («The modern practice of adult education: andragogy versus pedagogy») (1970), у якій він також запропонував свій варіант андрагогічної моделі навчання. Зауважимо, що саме завдяки тенденції до інституалізації та професіоналізації освіти дорослих у період після Другої світової війни склалися необхідні передумови для появи андрагогіки як науки.

Щодо самого терміна «андрагогіка», то, як зазначає Й. Райшман, посправжньому «великі часи» для нього настали саме тоді, коли про нього дізнався М. Ноулз, «провідний учений у галузі освіти дорослих США» [5, с. 3]. У своїй автобіографічній книзі «Становлення андрагога» («The making of an adult educator») М. Ноулз пише, що вперше почув термін «андрагогіка» від

Д. Савіцевича 1967 року під час літньої сесії, яку він проводив у Бостонському університеті і в якій брав участь Д. Савіцевич. Марті Софер (Marti Sopher) у дисертації про М. Ноулза уточнює, що насправді ця важлива подія відбулася 1966 року [7, с. 19]. М. Ноулз згадує, що наприкінці сесії Д. Савіцевич підійшов до нього з блискучими очима і сказав: «Малколме, ви проповідуєте і практикуєте андрагогіку» [3, с. 79]. Оскільки цей термін для М. Ноулза був абсолютно новим, то він спершу навіть не розчув його і перепитав: «Яку гогіку?» [3, с. 79].

Так М. Ноулз отримав термін «андрагогіка», проте дуже важливо звернути увагу на те, що він, не намагаючись нікого наслідувати, вклав у цей термін своє значення, відмінне від європейського. Спочатку М. Ноулз назвав андрагогікою свою теорію

навчання дорослих. Це був термін, якого М. Ноулзу дуже не вистачало і який допоміг виділити освіту дорослих в окрему галузь. Проте, як слушно стверджує М. Софер, якби М. Ноулз не зустрів Д. Савіцевича й не почув від нього цього терміна, то все одно опублікував би свою теорію і назвав би її якимось інакше [4, с. 49–50]. Поте все сталося так, як сталося. М. Ноулз обрав саме цей термін і не лише змінив його значення, а й створив особистий стиль письма, завдяки якому зміг донести свої ідеї до найширшого кола читачів [6].

1968 року М. Ноулз опублікував статтю «Андрогогіка, не педагогіка» («Androgogy, not Pedagogy»), у якій вперше вжив цей термін письмово. Зазначимо, що науковець зробив орфографічну помилку, пишучи слово «Androgogy» з буквою «o» замість «a», і лише після консультації з видавництвом словників «Merriam-Webster» помилку було виправлено [2, с. 51].

Відтоді «за короткий період часу термін «андрагогіка», який почали безпосередньо пов'язувати з концепцією М. Ноулза, дістав загальне визнання у всій Північній Америці та інших англomовних країнах» [5, с. 3]. Ім'я М. Ноулза стало невід'ємним від андрагогіки, і відтоді всю галузь освіти дорослих можна поділити на тих, хто «відкритий до ідей М. Ноулза, і тих, хто виступає проти них» [9, с. 394]. Дискусія навколо андрагогіки триває вже чотири десятиліття, проте незмінним залишається той факт, що, коли говорять про М. Ноулза, обов'язково згадують андрагогіку, і, навпаки, коли говорять про андрагогіку, обов'язково думають про М. Ноулза [9, с. 394].

На нашу думку, термін «андрагогіка» пов'язують саме з ім'ям М. Ноулза, а не Е. Ліндемана, Д. Савіцевича чи інших вчених, які вживали його раніше, тому що саме М. Ноулзу вдалося зробити цей термін своєрідним символом, навколо якого відбулося об'єднання такої грандіозної і надзвичайно важливої для суспільства галузі, як освіта дорослих США.

Отже, як стверджує М. Софер, хоч у Д. Савіцевича і склалося враження, що М. Ноулз не зрозумів значення терміна «андрагогіка», проте він «узяв» від цього терміна все, що «хотів узяти», незалежно від того, що саме, на переконання Д. Савіцевича, він чи будь-хто інший повинен був зрозуміти [9, с. 392–393].

«Без сумніву, М. Ноулз зробив найбільш вагомий внесок у справу популяризації андрагогіки» [8, с. 113] як у наукових, так і в професійних колах, і не тільки в Америці, а й у всьому світі. Д. Савіцевич підкреслює, що цим внеском М. Ноулз завдячує не лише своїм письмовим працям, але й усному спілкуванню з людьми на конференціях, семінарах, лекціях тощо. Д. Савіцевич пригадує, наприклад, що М. Ноулз читав лекції на стадіонах, які вмщували по 10 тисяч слухачів [7, с. 20]. А жвава полеміка в літературі навколо його андрагогічної концепції, що почалася після виходу книги «Сучасна практика освіти дорослих: андрагогіка проти педагогіки», не вщухає й досі.

У контексті цієї полеміки в 1980-х роках у США сформувалося три наукові напрями. До першого належали М. Ноулз та його послідовники. Представники другого напрямку не визнавали ні андрагогіки, ні педагогіки. Вони виступали за загальну науку про освіту та навчання під назвою «гуманологія» («humanology»). До третього напрямку належали вчені, що визнавали необхідність створення окремої галузі наукових знань про освіту та навчання дорослих, але не вважали за потрібне називати цю галузь якимось терміном. Проте «в Північній Америці немає жодної

точки зору на навчання дорослих, що була б більш відомою або сприймалася би з більшим ентузіазмом, ніж концепція андрагогіки М. Ноулза» [4, с. 13].

Як свідчить здійснене дослідження, широке використання М. Ноулзом терміна «андрагогіка» як інтегративного поняття, а також створення ним основ концептуального апарату нової науки про навчання дорослих сприяло становленню освіти дорослих як окремої, самобутньої галузі. Цей термін став своєрідним символом, що уособлює освіту дорослих і об'єднує навколо себе не лише практиків, а й науковців, їхні ідеї, концепції та результати досліджень, що стосуються навчання дорослих.

Висновки результатів дослідження. Отже, проведене дослідження дозволило зробити висновки про те, що перші спроби об'єднати в єдину інтегровану систему окремі концепції, ідеї та результати досліджень, що стосувалися навчання дорослих, було здійснено в середині минулого століття. Проте всі вони залишалися розрізненими уявленнями, концепціями та принципами про навчання дорослих. Існувала потреба в комплексній, послідовній та цілісній теорії, а також в інтегративному понятті, яке виділило б освіту дорослих в окрему галузь. Таким поняттям стала «андрагогіка», що виникла в Європі як об'єднуюча теорія навчання дорослих. Уперше термін «andragogik» було вжито німецьким шкільним учителем граматики О. Каппом 1833 року. Потім його вживали інші німецькі вчені, а слідом за ними й науковці з інших європейських країн. Проте справді великі часи для цього терміна настали тоді, коли про нього дізнався М. Ноулз. Запозичивши у європейців термін «андрагогіка» та назвавши ним своє вчення про навчання дорослих, М. Ноулз вклав у цей термін своє значення, відмінне від європейського («мистецтво й наука допомоги людським особистостям у навчанні»). За короткий час термін «андрагогіка», який тепер безпосередньо пов'язують з М. Ноулзом, дістав загальне визнання у всій Північній Америці та інших англомовних країнах. Ім'я М. Ноулза стало невід'ємним від андрагогіки, оскільки саме йому вдалося зробити цей термін своєрідним символом об'єднання всієї галузі освіти дорослих.

Перспективи подальших розвідок. Проведене дослідження не вичерпує зазначеної проблеми. На особливу увагу заслуговує подальше вивчення особливостей формування андрагогічних ідей у Німеччині на початку ХХ ст.

Література

1. Henschke J. A. A perspective on the history and philosophy of andragogy: an international sketch / J. A. Henschke // Proceedings of the Commission on International Adult Education [CIAE] Pre-Conference, American Association for Adult and Continuing Education [AAACE] Conference. – 2009. – Vol. 1. – P. 54–122.
2. Knowles M. S. The adult learner: a neglected species (4th ed.) / Malcolm Shepherd Knowles. – Houston, London, Paris, Zurich, Tokyo : Gulf Publishing Company, 1990. – P. 51–53.
3. Knowles M. S. The making of an adult educator: an autobiographical journey / Malcolm Shepherd Knowles. – San Francisco : Jossey-Bass, 1989. – P. 79.
4. Pratt D. D. Five perspectives on teaching in adult and higher education / Daniel D. Pratt. – Malabar, Fla : Krieger Pub. Co., 1998. – P. 13–50.
5. Reischmann J. Andragogy. History, Meaning, Context, Function / J. Reischmann. – 2004. – P. 3.

6. Rosenstock-Huessy E. Andragogy – 1925 [Electronic resource] / Eugen Rosenstock-Huessy. – Mode of access: <<http://www.argobooks.org/feringer-notes/pdf/t24.pdf>>.

7. Savicevic D. Convergence or divergence of ideas on andragogy in different countries / D. Savicevic // Papers presented at the 11th Standing International Conference on the History of Adult Education (IESVA), 27–30 September, 2006. – Bamberg, Germany, 2006. – P. 1–24.

8. Savicevic D. Understanding andragogy in Europe and America: Comparing and contrasting / Savicevic D. // Comparative Adult Education 1998: The contribution of ISCAE to an emerging field of study. – Bamberg, Germany : ISCAE Proceedings, 1999. – P. 97–119.

9. Sopher M. J. An historical biography of Malcolm S. Knowles: the re-making of an adult educator: a dissertation submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy in Continuing and Vocational Education / Sopher Marti J. – University of Wisconsin-Madison, 2003. – P. 127–394.

И. Н. ЛИТОВЧЕНКО, старший преподаватель
Национальный технический университет Украины
«Киевский политехнический институт», МОН Украины
проспект Победы 37, г. Киев-56, 03056, Украина
irinalyt@mail.ru

ИСТОРИЯ ЗАРОЖДЕНИЯ ТЕРМИНА «АНДРАГОГИКА» КАК СИМВОЛА НОВОЙ ОТРАСЛИ ОБРАЗОВАНИЯ ВЗРОСЛЫХ

Аннотация. Проанализирована история зарождения термина «андрагогика» как символа новой отрасли образования взрослых. Установлено, что впервые термин «andragogik» был употреблен в Германии в начале XIX ст. Позже его употребляли отдельные ученые в других европейских странах, однако широкое употребление этот термин получил благодаря усилиям американского ученого М. Ноулза, которому удалось сделать его символом объединения всей отрасли образования взрослых. Установлено, что особого внимания заслуживает изучение особенностей формирования андрагогических идей в Германии в начале XX века.

Ключевые слова: андрагогика, М. Ноулз, андрагог, рабочее движение Германии, образование взрослых.

I. M. LYTOVCHENKO, senior lecturer
National Technical University of Ukraine «Kyiv Polytechnic Institute»,
Ministry of Education and Science of Ukraine
37 Peremohy Avenue, Kyiv-56, 03056, Ukraine
irinalyt@mail.ru

ORIGIN OF THE TERM «ANDRAGOGY» AS SYMBOL OF THE NEW BRANCH OF ADULT EDUCATION

Abstract. *Origin of the term «andragogy» as symbol of the new branch of adult education has been analyzed. It has been found out that the term «andragogik» was first used in Germany at the beginning of the 19th century. Later it was used by some scientists*

in other European countries, but it was widely accepted only due to the efforts of the American scientist M. Knowles who managed to make it a symbol of uniting the whole branch of adult education. It has been determined that special attention should be paid to studying peculiarities of andragogic ideas' formation in Germany in the early 20th century. It has been stated that andragogy is the only theory, with the help of which the revival of Germany is possible, where after the First World War the spiritual decline and demoralization of society, loss of confidence and hope for the future only worsened due to incorrect application of teaching methods in the process of adults' teaching. It has been mentioned that a person can get some knowledge not only from teachers but also through self-reflection and personal life experiences. It has been determined that andragogical concept in Germany laid the foundations of new approach to adults' education and training, which differed from the children teaching approach. The general idea of this approach has been determined. The direct influence of European and especially German ideas concerning the development of andragogical ideas on the origin and development of andragogical concepts in the USA has been traced.

Keywords: andragogy, M. Knowles, andragogue, labour movement in Germany, adult education.

Bibliography

1. Henschke J. A. A perspective on the history and philosophy of andragogy: an international sketch / J. A. Henschke // Proceedings of the Commission on International Adult Education [CIAE] Pre-Conference, American Association for Adult and Continuing Education [AAACE] Conference. – 2009. – Vol. 1. – P. 54–122.
2. Knowles M. S. The adult learner: a neglected species (4th ed.) / Malcolm Shepherd Knowles. – Houston, London, Paris, Zurich, Tokyo : Gulf Publishing Company, 1990. – P. 51–53.
3. Knowles M. S. The making of an adult educator: an autobiographical journey / Malcolm Shepherd Knowles. – San Francisco : Jossey-Bass, 1989. – P. 79.
4. Pratt D. D. Five perspectives on teaching in adult and higher education / Daniel D. Pratt. – Malabar, Fla : Krieger Pub. Co., 1998. – P. 13–50.
5. Reischmann J. Andragogy. History, Meaning, Context, Function / J. Reischmann. – 2004. – P. 3.
6. Rosenstock-Huessy E. Andragogy – 1925 [Electronic resource] / Eugen Rosenstock-Huessy. – Mode of access: <<http://www.argobooks.org/feringer-notes/pdf/t24.pdf>>.
7. Savicevic D. Convergence or divergence of ideas on andragogy in different countries / D. Savicevic // Papers presented at the 11th Standing International Conference on the History of Adult Education (IESVA), 27–30 September, 2006. – Bamberg, Germany, 2006. – P. 1–24.
8. Savicevic D. Understanding andragogy in Europe and America: Comparing and contrasting / Savicevic D. // Comparative Adult Education 1998: The contribution of ISCAE to an emerging field of study. – Bamberg, Germany : ISCAE Proceedings, 1999. – P. 97–119.
9. Sopher M. J. An historical biography of Malcolm S. Knowles: the re-making of an adult educator: a dissertation submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy in Continuing and Vocational Education / Sopher Marti J. – University of Wisconsin-Madison, 2003. – P. 127–394.